

Quaderns d'Arqueologia

GRAFIT IBÈRIC: LA PENTALFA DE FONTSCALDES

per Samuel Burguete i Recasens

Paraules clau: ceràmica ibèrica, Fontscaldes, grafit ibèric, pentalfa.

Resum: la troballa d'un fragment d'àmfora amb un grafit representant una pentalfa, al jaciment ibèric de Fontscaldes, sense paral·lels coneguts, ha motivat aquest estudi per tal de donar a conèixer una troballa que es caracteritza per la seva raresa.

Abstract: this work wants to show a finding characterized by its peculiarity and uniqueness. It's a fragment of an amphora with a *grafitti* representing a pentalfa. It comes from the Iberian site in Fontscaldes.

La troballa

Amb motiu dels moviments de terres provocats pel desviament de la N-240 de passada per Fontscaldes (Valls, Alt Camp) va aparèixer un nou tester de ceràmica ibèrica que fins a aquell moment era desconegut. D'entre el material que va poder ser recollit per la Comissió d'Arqueologia del Museu de Valls, i d'entre diverses peces d'interès, avui n'estudiarem una que pels seus trets és especialment curiosa.¹

Aquest fragment i la resta de materials que van poder ser salvaguardats de les obres i dels furtius es troben a les dependències de l'esmentada comissió, on s'estan restaurant, reintegrant i estudiant. La tasca és difícil i lenta, malgrat que ja ha donat bons fruits.

La peça en qüestió és un fragment de ceràmica que pertanyia a una àmfora de les anomenades de "la costa catalana". Té unes mides de 27 cm d'alçada i 31 cm d'amplada. Correspon a la part central d'un lateral de l'esmentada àmfora. Aquestes àmfors són molt corrents i apareixen en gairebé tots els poblats ibèrics des de final del segle III aC. El que és motiu de curiositat és el grafit que porta i que representa una pentalfa o quinari, també dit estrella de cinc puntes, i si trobar aquest grafit ja és prou interessant, el fet que s'hagi conservat fins als nostres dies ja és quasi un miracle.

Recuperació

Que les restes de carbó perdurin és normal, però que es mantingués en aquestes condicions suportant més de 2.000 anys, les excavadores, la recollida... i no desaparegués

en ser rentat, tan sols ha estat possible gràcies a l'acurat sistema amb què es tracten totes les peces una vegada al taller de la Comissió. Cal tenir en compte que els fragments de ceràmica porten una incrustació càlcica i de fang que normalment s'elimina amb productes químics per netejar-los i després ens hem d'ajudar amb mitjans mecànics i fregar fort. Per tal de localitzar possibles dibuixos o senyals, al taller de la Comissió d'Arqueologia, les peces són amarades d'aigua i seleccionades abans de passar a l'atac químic amb solucions acidulades; es aquí on l'observador va veure unes marques de color negre en un fragment d'un tipus que mai no porta pintura. Quan les peces ibèriques porten marques sempre són de color roig vinós. Per tant, en el tipus de peça que es tracta no era d'esperar ni dibuixos ni molt menys de color negre. Afortunadament va ser detectada i, en comptes de seguir el procés d'atac químic, va ser tractada a part com una de les peces pintades.

A poc a poc, i sota la punta del bisturí, sense fregar i en un medi humit, es va anar netejant el fragment fins a poder veure clarament que es tractava d'una representació de

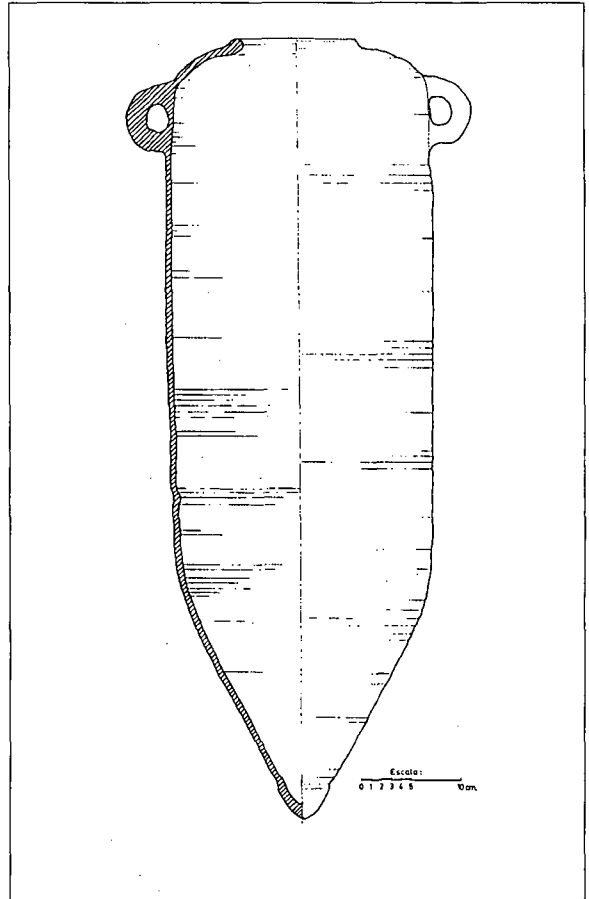

Figura 1. Dibuix d'una típica àmfora de la costa catalana.

Aquesta, concretament, correspon al Vilar. Està datada a final del segle III aC. Per tant, és lleugerament anterior a les de Fontscaldes. La seva forma és similar, tot i que hi trobem petites diferències morfològiques entre una i l'altra

pentalfa. Les restes de carbó són molt fràgils i la capa de terra i la concreció càlcica que la cobria amb els anys va fent una simbiosi amb la ceràmica que a través d'un intercanvi iònic acabaria, amb el pas de milers d'anys, en una fossilització. Per tant, hi ha una transformació de matèries. Un tractament comú i normal podia haver esborrat tot senyal de carbó. Pensant que fos brutícia, podríem haver-lo fet desaparèixer. Afortunadament, hem salvat la pentalfa.

El dibuix és format per cinc ratlles (es pot fer sense aixecar el carbó de la peça) que formen cinc alfes, o una estrella de cinc puntes amb pentàgon inscrit. Tal com hem dit, va ser fet amb carbó (probablement de procedència vegetal) i sobre el lateral d'una àmfora. Després de cuita, en trencar-se o esguerrar-se dins el forn, devia quedar inutilitzada com a atuell i devia ser llançada al tester on generalment eren triturades amb la intenció que ocupessin menys lloc.

Una vegada més farem un incís per dir que el forn excavat per J. Colomines i J. Puig i Cadafalch l'any 1920² no és el productor de la ceràmica ibèrica que es troba en el jaciment de Fontscaldes. Per tant, continuem sense conèixer el forn on es va produir tanta i tanta ceràmica en època anterior a la construcció del forn que avui podem veure en el lloc d'origen i sobre un jaciment anterior.³

Significat

Pentalfa és una paraula procedent del grec composta de *penta*, que vol dir *cinc*, i *alfa*, que és la primera lletra de l'alfabet grec. El significat d'aquest símbol, segons Eduardo Cirlot, significa "l'home després de la caiguda o de la mort", i també, en ordre terrenal, la salut i l'amor. Tot allò que representa o forma un grup de cinc, quinari, és relacionat amb l'home. Recordem que tenim cinc dits a cada mà i a cada peu. També tenim cinc extremitats. Agrippa de Netesheim va representar gràficament la imatge de l'home amb braços i cames oberts i va identificar-lo amb el pentagrama (la pentalfa al fons).

A l'Islam, el cinc és un número molt important. Cinc són les oracions del dia; cinc, els deures religiosos; cinc, les claus del coneixement secret i, per fer un jurament solemne, cal repetir-lo cinc vegades.

A la Xina, el cinc es el número principal i representa el ritme natural de la vida en l'ordre universal i còsmic.

La relació de la figura humana amb el cinc ja es coneix durant el període romànic des de l'Orient Llunyà fins a Anglaterra.⁴

Descripció

Deixant a banda les relacions simbòliques més o menys esotèriques del dibuix representat, direm que el fragment que el suporta és de pasta bastant fina, de color roig pàl·lid (Cailleux N-35) amb trencat nou, sense sandvitx. A l'exterior el color és lleugerament més clar, un to rosa (Cailleux M-40), i l'interior és una mica més pujat com a marró-roig clar (Cailleux M-25), i variable segons la zona. A simple vista, la pasta, a més de fina, es veu depurada i amb desgreixants molt fins. Té un gruix que oscil·la entre 7 i 10 mm. Els desgreixants vistos a 130 augments són bàsicament de quarsites i micacis. També s'observen molts porus i una probable addició de materials orgànics per donar més plasticitat a l'atuell tot i que l'alleugereix de pes. També hi ha diversos punts de calç

esclatats (pedra calcària en origen i òxid de calci després de la cuita). També s'hi observa el que podria ser esquistos o llicorelles de color gris.⁵ El dibuix és de traç rectilini i segur. Les cinc línies en origen tenien entre 17 i 26 cm de llarg i una amplada irregular, de 2 a 7 mm, donada per la morfologia de la peça. Amb augment, es pot veure clarament com el carbó penetra dins el porus, i s'hi ancora i s'hi manté molt precàriament.

Paral·lelismes

Hem vist centenars de formes decoratives dins el món ibèric, hem revisat bibliografia bàsica des de cultures preibèriques, com la micènica, o més tardanes, com la romana, i no hem trobat cap signe o cap símbol similar. Tal vegada perquè no s'ha donat importància a un element tan insignificant o perquè no n'hi ha.

Gairebé tots els motius ibèrics són lineals: cercles, elements vegetals o geomètrics, a vegades combinats amb elements antropomòrfics i zoomòrfics, etc. Fins i tot dins el món micènic trobem una hexafòlia sobre placa d'or en uns discos datats a la segona meitat del segle XVI aC,⁶ però no hem trobat un estel o algun altre element de cinc unitats. La majoria de les estrelles ibèriques tenen vuit puntes (dues creus sobreposades i en juxtaposició).

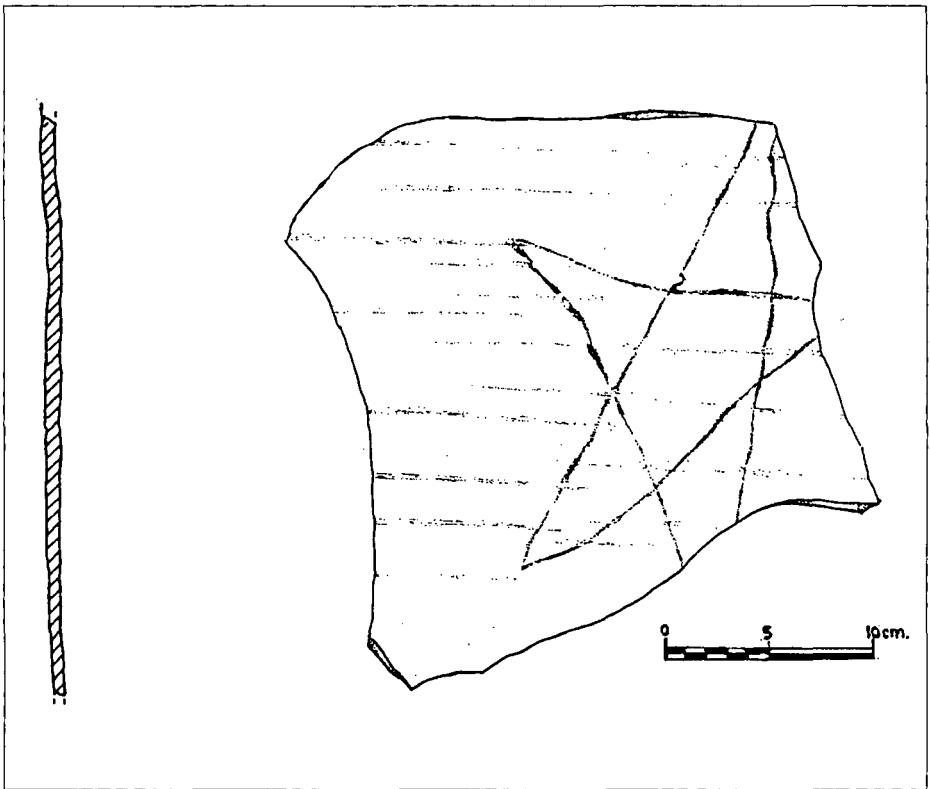

Figura 2. Dibuix que representa el fragment d'àmfora amb el grafit de la pentalfa

Les ratlles, els triangles, els quadrats, les creus, etc. són signes primaris de fàcil reproducció. Quan coneixem el compàs i ja fem circumferències, una de les coses que primer aprenem a fer és l'hexàgon, gràcies a la facilitat que representa dividir la circumferència en sis parts iguals partint de la mateixa obertura del compàs. A continuació aprenem a fer l'estel de sis puntes o estrella de David. Immediatament, i amb el mateix compàs, ja surt la flor de sis pètals o hexafòlia. En canvi, el pentàgon no és tan fàcil i les representacions pentagonals o heptagonals són escadusseres, probablement per les dificultats que representa la seva execució.

Cercant els paral·lelismes que no trobem en el món ibèric, hem arribat a una estela discoïdal de Sant Pere de Ponts,⁷ propera geogràficament, i tres més a Sòria⁸ en els llocs de Tiermes, San Polo i Perdices. A Fontdespatlla, al Matarranya, hi trobem una flor de cinc puntes⁹ que és similar o comparable. Tot i que no és pentalfa, sí que és quinari. Malgrat el baix percentatge de pentalfes que es troba entre les esteles discoïdals, aquest símbol és correctament tipificat i estudiat en la bibliografia específica del tema.¹⁰

La cronologia d'aquestes esteles es remunta a l'edat mitjana. La cessió de cossos a les esglésies per tal de ser sebollits a les sacries o sagreres (terra sagrada = cementiri) no es va popularitzar fins al segle XII i les esteles van perdurar fins pràcticament avui, amb pocs canvis. Per tant, no podem donar una data exacta. Les hem de situar entre els segles XIII i XV, aproximadament.

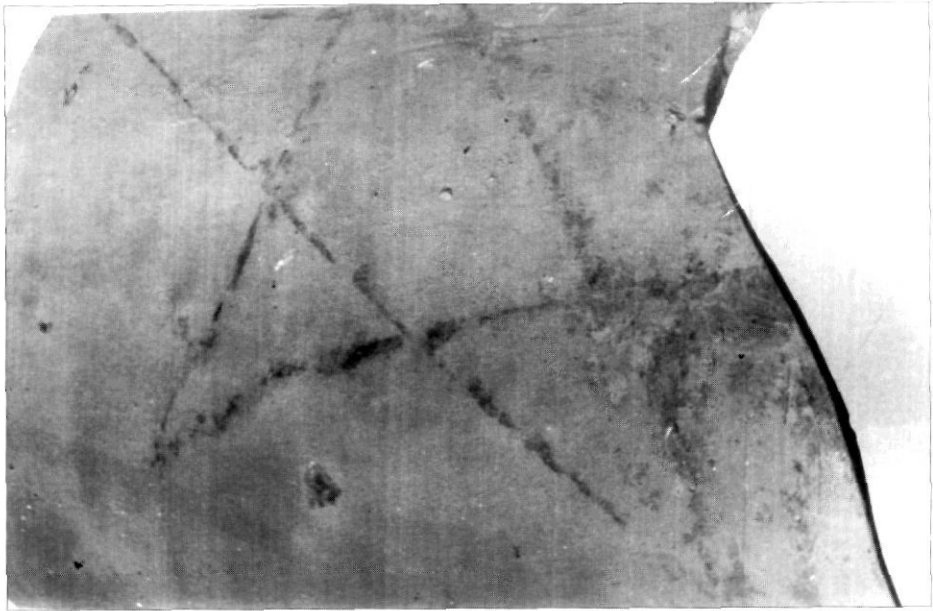
Unes altres representacions han estat publicades darrerament. Pertanyen a grafitis de la Catedral de Tarragona. Com podeu comprendre són d'època similar a les esteles.¹¹ I, com aquestes, no tenen res a veure amb el món ibèric. Per tant, de moment no hi trobo cap paral·lel proper.

Per acabar

L'arqueologia pretén estudiar les peces per tal de cercar l'home que les va fer. Per tant, les peces són el mitjà; la finalitat és l'estudi o la comprensió de l'ésser que va modificar uns materials per a ús propi i els dona formes i decora els seus estatges i atuells amb uns motius del seu grat. Per tant, i abans d'acabar, caldrà reflexionar sobre la persona i el medi que va generar o produir la peça motiu d'aquest estudi.

De sobres coneixem, o ens imaginem, l'ambient ibèric durant la romanització a través dels coneixements aportats pels estudis i per les publicacions. El que no sabrem mai és el motiu que va impulsar un ceramista, o l'aprenent, a dibuixar la pentalfa sobre un fragment de ceràmica que era destinat a ser llançat a les escombraries. Per ventura va ser fruit d'una juguesca en què els apostants volien veure qui era capaç de dibuixar un estel de cinc puntes sense aixecar el carbó del dibuix? O tal vegada va sortir per casualitat? Sabien els significats esotèrics de la pentalfa? Havien vist abans, en un altre lloc, un dibuix similar? Per què no trobem representacions plàstiques similars en els motius tradicionals ibèrics? Etc.

Ja tan sols queda per dir que el jaciment ibèric de Fontscaldes, al costat del forn, el podem datar entre els anys 130 i 180 aC. (El forn és posterior i podria ser de final del segle II i molt probablement del segle I aC. Per tant, el grafit, juntament amb l'àmfora que el suporta, pertany a la meitat del segle II aC.)

Reproducció fotogràfica de la pentalfa trobada en un fragment d'àmfora de la costa al jaciment de Fontscaldes

Notes

1. Excavacions i prospeccions d'urgència sota la direcció tècnica de l'arqueòloga M. Ester Fabra i Salvat a petició i autorització del Servei d'Arqueologia (24-XII-90, núm. 12.410-E).

2. Josep Puig i Cadafalch. "El forn ibèric de Fontscaldes", a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. Volum IV, anys 1915-20, pàg. 602-605.

3. Luis Carlos Juan Tovar i Alejandro Bermúdez Medel. "Hornos de la época republicana en Cataluña", a la *Revista de Arqueología*, núm. 98, pàg. 40-47. M. Ester Fabra i Salvat. "Altra vegada el forn de Fontscaldes", a *Cultura* núm. 488. Valls, setembre de 1989, pàg. 7-8. Luis Carlos Juan Tovar, Alejandro Bermúdez, Jaume Massó i Ester Ramon. "Medio natural y medio económico en la industria alfarera. El taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)", al *Butlletí Arqueològic*, època V, 1986, núm. 8. Tarragona.

4. Juan Eduardo Cirlot. *Diccionario de símbolos*. Nueva Colección Labor. Barcelona, 1988. Jean Chevalier i Alan Gheerbrant. *Diccionario de símbolos*. Editorial Herder. Barcelona, 1986

5. A. Cailleux. *Code des couleurs des sols*. Boubée.

6. Diversos autors. Catàleg de l'exposició *El mundo micénico, cinco siglos de la primera civilización europea. 1600 - 1100 aC*. Museo Arqueológico Nacional de Madrid, gener-febrer 1992. Ministeri de Cultura, pàg. 128.

7. Manuel Gabriel i Forn. *Aportació a l'estudi de la simbologia funerària a la necròpolis de l'església de Sant Pere de Ponts*. Amics de Sant Pere de Ponts, 1990. Reproduït de la revista *Palestra Universitaria* de la UNED de Cervera, pàg. 7-16.

8. Carlos de la Casa Martínez i Manuela Domènech Esteban. *Estelas medievals de la província de Soria*. Col·lecció Temas Sorianos, núm. 6. Diputació Provincial de Sòria, pàg. 161, fig. 36-1; pàg. 117, làm. XXVI (estela de Tiermes), fig. 28-3; pàg. 98, làm. XXI (estela de San Polo), fig. 46-2; pàg. 186 (estela de Perdices).

9. Mercè Gimeno, Ricard Solana i Pasqual Vidal. "Les esteles discoïdals al Mataranya", a *Les esteles discoïdals als Països Catalans. Estat de la qüestió*, pàg. 97-117. *Jornades d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, 9 i 10 de gener de 1988. Carrutxa, pàg. 99-109.

10. J. M. Miró i Rosinach. *Esteles funeràries discoïdals de la Segarra*. Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 1986, fig. 139. Taula tipològica, segons Pierre Ucla, adaptada i traduïda per J. M. Miró i Rosinach. Núm. 47. Estrella pentagonal o pentalfa. Joan Menchon i Bes. "Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal", a *Les esteles discoïdals als Països Catalans. Estat de la qüestió*, pàg. 51-75. *Jornades d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, 9 i 10 de gener de 1988. Carrutxa, fig. 19, pàg. 66.

11. Jordi Rovira i Port, Salvador Ramon i Vinyes, i Àngels Casanoves i Romeu. "Els gravats i els grafitos de la Catedral de Tarragona", al *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, any 1993, núm. 15, pàg. 313-327.